

«ALISHER NAVOIY VA XXI ASR»

Buyuk shoir va mutafakkir tavalludining
580 yilligiga bag'ishlangan xalqaro
ilmiy-nazariy anjuman
materiallari

2021-yil, 8-9-fevral

ALISHER NAVOIY NOMIDAGI
DOSENT DAVLAT O'ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI

«ALISHER NAVOI AND THE XXI CENTURY»

The Materials of the International
Scientific-Theoretical Conference on the Theme
2021 year 8-9 february

**ALISHER NAVOIY IJODIDA ETNOGRAFIK
FOLKLORIZMLAR**

**ETHNOGRAPHIC FOLKLORISM IN THE WORKS OF
ALISHER NAVOI**

Darmonoy O'RAYEVA

Ma'rifat RAJABOVA

Buxoro davlat universiteti

(O'zbekiston)

Annotatsiya

Maqolada Alisher Navoiy ijodida turkiy xalqlarning hayot tarzi, turmush madaniyati, ijtimoiy-siyosiy, ilohiy-irfoniy dunyoqarashi, hatto qadimiy mifologik tasavvur-tushunchalari va ular bilan bog'liqlikda kelib chiqqan ayrim urf-odatlarini, marosimlari bilan bog'liq lavhalar tasviri tadqiq qilinadi.

Kalit so'zlar: *etnografiya, marosim, urf-odat, ishq, oshiq, lirik qahramon.*

Annotation

The article analyses the works of Alisher Navai, depicting the way of life, culture, socio-political, divine and mystical worldview of the Turkic peoples, and even ancient mythological ideas and some of the customs and rituals associated with them.

Key words: *ethnography, ritual, tradition, love, lover, lyrical hero.*

Ma'lumki, turkiy xalqlarga tegishli urf-odatlar, an'analar, moddiy va ma'naviy boyliklar ulug' shoir A. Navoiyning o'tkir zakovati va badiiy tafakkuri tufayli ma'naviyatimizning o'lmas mulkiga aylandi. Shuning uchun ulug' shoir ijodiy merosi nafaqat badiiy asar, balki turkiy xalqlar, jumladan, o'zbek millati turmush madaniyatining o'ziga xos tarixiy - etnografik manbasi sifatida ham ahamiyat kasb etadi.

Alisher Navoiy asarlarida xalq turmush tarzi, urf-odatlarini bilan bog'liq qimmatli badiiy detallar borki, ular o'sha davr kishilarining

turmush tarzi tarixini o‘rganishda muhim ma’lumotlar bera oladi. Shuning uchun shoirning lirik, liro-epik asarlari bag‘rida keltirilgan urf-odatlar turkiy xalqlarning tarixi va ma’naviy dunyosini o‘rganish uchun muhim manba bo‘lib xizmat qiladi.

Navoiy asarlarida shoir yashagan davrga xos madaniy-maishiy turmush bilan bog‘liq juda ko‘p urf-odatlariga aloqador misollar uchraydi. Jumladan, Alisher Navoiy ijodida xalqning davolash magiyasiga ishonchi aks etgan misralar ham uchraydi. Jumladan:

Navoyiyo, erur ortuq bu yemak-ichmakdin

Yilon etini yebon, zahrin aylamak oshom! [Navoiy, 1987:636].

Yoki:

Angladim kim sa’b emish bemori furkat ranji lek,

Sharbati zahr-y g‘izosi kon ekanni bilmadim [Navoiy, 1990:321].

Qadimdan xalq tabobatida ilon go‘shiti va zahridan davolash ishlarida shifo maqsadida foydalanib kelingan. Shundan kelib chiqib, shoir ilon go‘shitini yeb, zahrini oshom etish, kezi kelganda bu yemak-ichmakdan ortiq bo‘lishini ta’kidlayotir. Mutafakkir shoirning quyidagi misralarida xalqning badandagi yorilgan, zaxm chekkan joylarni tikan bosib davolash usuliga ishora qilingan:

Yo‘q ajab, ey gul, ko‘ngul zaxmi aro novaklaring,

Rasm erur: chun raxna bo‘lg‘an yerga qo‘ymog‘lig‘ tikan [Navoiy, 1988:370].

Shu xalqona rasm – xalqona davolash usuliga ishora qilish orqali shoir yorga istiora asosida bevosita “gul” deb murojaat qilib, undan ko‘ngil zaxmini novak (kiprik)lari bilan davolashini iltijo qilmoqda.

Navoiyning ba’zi misralarida ayrim kasalliklarning xalq orasidagi evfemizmgga hamda tabuga asoslangan yashirin nomlari uchraydi:

Xadisi pok nutqi jon fizoingdin topib Iso,

Ki anfosi qilib **ibro** agar **abras** agar **akmah** [Navoiy, 1987:479].

Bu misrada qo‘llanilgan “abras” – badanga oq tushishi, “Akmah – tug‘ma ko‘rlik bilan bog‘liq kasallik nomlarini anglatadi. Ayni paytda bu so‘zlar tilimizdagi arxaizmlar (eskirgan so‘zlar) hisoblanadi. Shoirning quyidagi misralarida xalqning ko‘z tegishiga ishonch, undan saqlanish uchun ko‘z duosi yozilgan turli tumorlardan foydalanish bilan bog‘liq rasm-odatlariga ishora qilingan:

Ko‘z duosi chun bitirsiz, sadqasi aylab meni,

Tori jonim rishtasidin tortingiz tumorig'a [Navoiy, 1987:493].

Navoiy ko'z duosi bilan uchi xam ignaning ko'z tegishidan saqlashdagi kuchi boshqacha ekanligini ham ta'kidlaydi:

Uchi xam igna birla **ko'z duosi** boshqa osqondin,

Yomon ko'z tegmasun, ul bo'ldi men chekmakka qullobing [Navoiy, 1987:322].

Shoirning she'riy baytlarida xalq orasida nafaqat ko'z duosi, balki yomg'ir chaqirish duosi ham bo'lganligi qayd qilinadi:

Bordilar yomg'ur duosin qilg'ali ahli riyo,

Men niyoz ahli edim, da'vi kamitin so'rmadim,

Yomg'ur ikki dur: biri ma' hudu ul bir ko'z yoshim,

Ko'z yoshim yo'q erdi, to ul oyg'a ko'z oldurmadim.

Tengri yomg'ur bermadikim, so'zsiz erdi talab,

Manga kulgu keldi, ashkim yomg'urin yog'durmadim [Navoiy, 1989:507].

Darhaqiqat, xalqimiz orasida yomg'ir chaqirish marosimi va u bilan bog'liq duo-olqishlar, qo'shiqlar borligi aniqlangan [Sarimsoqov, 1986:216]. Shoir ham shu urf-odatga ishora qilgan. Faqat u yor hajrida o'rtangan oshiqning ko'z yoshini ham yomg'irga mengzab, shu orqali har ikkalasini ham Olloh mo'jizasi sifatida talqin etishni ko'zda tutgan. "Yomg'ur duosi qilg'anlar ahvolikim ko'z tutkan yog'indin ashklardin o'zga qatrae tommadi" degan xulosani ilgari surgan.

Quyidagi misra mazmunidan esa qadimda odamlar yirtqich jonzotlarni ov qilishda, qo'lga o'rgatishda afsun-duolardan foydalangani anglashiladi. Quyidagi baytlarda ilon bilan bog'liq afsunlar mavjud bo'lgani bilib olish mumkin:

Ilig zulfungg'a eltur orzudin yova ayturmen

Birovdekkim yilon tutmoq uchun og'zidadur afsun [Navoiy, 1988:345].

Yoki:

Soching af'ilaridin yo'q ko'zungga hech gazand.

Sehr ila to bu yilonlarg'a ne afsun qildi [Navoiy, 1987:594].

Demak, Navoiy yorning zulfi (sochi)ni to'lg'anib yotgan ilonga o'xshatar ekan, oshiq uni o'ziniki qilish uchun yorga aytgan shirin so'zlarini afsungarning shu ilonni avrash uchun aytgan afsunlariga

mengzagan. Shuning uchun shoir buni yanada ochiqroq quyidagicha bayon etgan:

Soching savdosidin aytur parishon so‘zlarim bordur,

Fusungar san’at aylarda yilong’a qilg’an afsundek [Navoiy, 1988:271].

Navoiy ilonni afsun aytib avrashni fusungarlik san’ati, afsungar esa fusungar yoki arbog‘i deb atagan. Zero, **arboqi** – ilon avraydigan kishi degani bo‘lib, **avroq, avrash** so‘zlaridan kelib chiqqan.

Zulfi savdosida bilmaslar Navoiy nuktasin

Kim, junun guftoridur yoxud yilinning arbog‘i [Navoiy, 1990:430].

Qadimda afsungarlik fan sifatida o‘rgatilgan, ammo keyinchalik bunga chek qo‘yilgan. Shoir quyidagi baytda ma’shuqaning raqibdan afsun bilan fan o‘rgangani haqida gapirar ekan, bevosita shuni nazarda tutgan:

Raqibdin ul oy afsun bila fan o‘rganmish,

Pariyg’a dev ne ta’lim qildi ko‘r buzluk [Navoiy, 1990:232].

Ulug‘ shoir xalqning Oy bilan bog‘liq urf-odatlarini talqiniga ham etnografik folklorizm sifatida ko‘plab murojaat qilgan. Masalan:

Yangi oy ko‘rgach xaloyiq, ko‘zni tutmoq rasm erur,

Lekin ochildi ko‘rub mushkin hilolingdin ko‘zum [Navoiy, 1988:329].

Yoki yana:

Qoshin ko‘rgach hasaddin istaram el ko‘zi bog‘lang‘ay,

Nechukkim ko‘z tutarlar el yangi oy oshkor o‘lg‘ach [Navoiy, 1988:96].

Ushbu misralar orqali qiziq bir fakt – ilgarilari odamlar yangi oy chiqqanini ko‘rganda, orqadan bildirmay kelib, bir-birining ko‘zini qo‘llari bilan bekitgancha, tilak-istagini, nima kutayotganini so‘rash odati bo‘lganidan darak beradi. Bu holat hozir ham bolalar o‘rtasida o‘yin sifatida saqlanib kelayotgan esa-da, yangi oy chiqqanda rasm sifatida amalga oshirilishi unutilgan.

Agar kishi yangi oy chiqqanini ko‘rganda yonida boshqa birov bo‘lmasa, o‘z ko‘zini o‘zi yumgancha, tilagini aytavergan. Shuning uchun A.Navoiy g‘azallarida yangi oyni ko‘rgach, “**ko‘zni tutmoq**” yoki “**ko‘zni yummoq**” rasm bo‘lgani bildirib o‘tiladi:

Yangi oy ko'rgach xaloyiq ko'zni yummoq rasm erur
Lekin ochildi ko'rub mushkin hilolingdin ko'zum [Navoiy, 1987:389].

Umuman olganda, xalqning yangi oy bilan bog'liq qarashlari, rasm-odatlari ko'p. Ulardan yana biri shuki, yangi oy tik chiqsa, xayrli sanaladi. Mabodo egik chiqsa, notinchlikdan darak sifatida qaraladi. Shuning uchun xalq orasida "Tikka oyim – tinch oyim, yotiq oyim – botiq oyim" degan maqol ham paydo bo'lgan. Ammo odamlar yangi oy qanday ko'rinishda chiqqan bo'lmasin, "Oyni ko'rdik – omonlik, yanagi oyga ham o'ynab-kulib yetaylik" deya olqish aytgancha, qo'llarini yuzlariga tortib duo qilishgan. Shular haqida ma'lumotga ega bo'lgan Navoiy ishqiy mazmundagi she'rilarida ma'shuqa-yor qoshini oyga (hilolga) o'xshatar ekan, undan qoshini egmasligini tilaydi. Yorning egma qoshlari ta'sirida devona bo'lib qolishdan cho'chiydi:

Egma qoshin ko'rguzub aylar manga man'i junun,

Yangi oy birla kerak sog' etsa bu devonani [Navoiy, 1988:458].

Musulmon xalqlarning Ramazon va Qurbon hayiti singari ulug' bayramlari ham yangi oyning chiqishiga qarab belgilanishi ma'lum. Shuning uchun Navoiy oy chiqqanda elga bayram bo'lganini bejiz ta'kidlamaydi:

El yangi oy ko'rduyu men ko'rmadim qoshing xamin,

Elga bayram bo'ldi, ammo bizga bayram bo'lmadi [Navoiy, 1989:446].

Mutafakkir shoirning quyidagi misralarida uy ichida dud (tutun) chiqarmaslik odati ifoda etilgan:

La'li ko'nghum ichradur qilma tutun, ey tiyra oh,

Rasm emas chun uyda dud etmak ayon kon o'tig'a. [Navoiy, 1988:343].

Ko'rinadiki, buyuk shoir Adisher Navoiy o'z asarlarining mavzusi va g'oyasi, syujeti va obrazlari, kompozitsion tuzilishi va badiiy tilini ishlashda nafaqat xalq og'zaki ijodi janr, motiv va obrazlaridan, balki xalq e'tiqodiy qarashlari bilan bog'liq tushunchalardan ham mahorat bilan foydalangan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Навоий Алишер. МАТ. XX жилдлик. I жилд. Бадоеъ ул-бидоя. –Т.: Фан, 1987.
2. Навоий Алишер. МАТ. XX жилдлик. II жилд. Наводир ун-нихоя. – Т.: Фан, 1987.
3. Навоий Алишер. МАТ. XX жилдлик. III жилд. Фаройиб ус-сиғар. –Т.: Фан, 1988.
4. Навоий Алишер. МАТ. XX жилдлик. IV жилд. Наводир уш-шабоб. – Т.: Фан, 1989.
5. Навоий Алишер. МАТ. XX жилдлик. V жилд. Бадоеъ ул-васат. –Т.: Фан, 1990
6. Навоий Алишер. МАТ. XX жилдлик. VI жилд. Фавойид ул-кибар. – Т.: Фан, 1990
7. Саримсоқов Б. Ўзбек маросим фольклори. – Т.: Фан, 1986. – 216 б.

Darmonoy O‘rayeva, Ma‘rifat RAJABOVA. Alisher Navoiy ijodida etnografik folklorizmlar	316
К.Р.Мамадалиев, Н.Д.Мукумжонова. Комил инсон тарбиясида бошланғич таълимнинг ўрни Навоий талқинида.....	322
Хо‘jamurod Jabborov. Alisher Navoiyning so‘z yasalishiga oid ilmiy talqinlari.....	326
Abduqahhor G‘aniyev, Marvarid Nurbayeva, Sarvar Toshev. Alisher Navoiyning «Xamsa» asarini intellekt xarita (mind map) yordamida o‘rganish	333
O‘tkurjon Islamov. Navoiy nutqning salbiy omillari haqida.....	343
Dilfuza Tuxliyeva. Umumiy o‘rta ta‘lim maktablarining adabiyot darsliklarida g‘azal janrining aks etishi.....	349
Nafisa Egamberdiyeva. Alisher Navoiy badiiy merosida yoshlar estetik dunyoqarashini rivojlantirish masalalari.....	354

ADABIYOTSHUNOSLIK. TILSHUNOSLIK LITERATURE STUDIES. LINGUISTICS

Adizova Obodon. Navoiy ijodida ustozlarga ehtirom talqini.....	359
Abdullayeva Hurriyat. Navoiy va Abdulla Oripov: mumtoz she‘riyat an‘anasining yangilanishi.....	362
Abdullayeva Marg‘uba. Hikmat janri xususiyatlari.....	366
Abdumannapova Shohsanam. Alisher Navoiyning “Mezon ul-avzon” asari va Henri Bloshmanning aruzga doir erkin tarjimalari qiyosi	370
Abdualilova Diyora. Alisher Navoiy “Hayrat ul-abror” va Tashlijali Yahyobey “Gulshan ul-anvor” dostonlari muqaddimalarining qiyosi	375
Alimov Ozodbek. Navoiyning be “bismilloh” boshlangan asari “debocha”sining tadqiqi.....	381
Avaznazarov Odiljon. Yo‘lovchi obrazi taqdirida badiiy tushning o‘rni (“Layli va Majnun” dostoni misolida).....	387
Almardonova Muxsina. G‘azalda peyzajning poetik vazifasi.....	391
Bahronova Sadoqat. Alisher Navoiy “Xamsa”sida poetik shakl va mazmun uyg‘unligi.....	394